

Statistical Evidence for Mood Functions of ‘be-’ in New Persian: A Diachronic Study

Roohollah Mofidi*

Vol. 11, No. 6, Tome 60
pp. 481-514
February & March
2021

Abstract

So far in the mood system of New Persian, the inflectional element ‘be-’ has had three grammatical roles: subjunctive marker, imperative marker, and future marker, all of which having in common the feature of unrealized occurrence of the event (as opposed to its realized occurrence for indicative mood). This investigation, based on a sampled corpus of 55 texts, selected from 10th to 20th centuries, follows the changes of these functions in New Persian diachronically. The results show that in a period of eleven centuries the frequency of ‘be-’ as a marker of subjunctive has increased three times, and as the imperative marker twice-and-half, while it has been productive in its third role (future marking) mostly in 10th to 12th centuries, and this function gradually disappeared later. Furthermore, since 19th c., ‘be-’ which was formerly used with simple verbs almost exclusively, began to be used with complex predicates as well. However, there is some amount of irregularity in the increasing frequency of ‘be-’ in the whole period, and the author attempts to explain it with such hypotheses as grammatical archaism in some texts, and the possible change of grammatical forms in the process of copying the texts..

Keywords: future, grammaticalization, imperative, mood marker, New Persian, subjunctive

---

Corresponding author; Assistant Professor of Linguistics, English Department, Faculty of Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran; *Email: mofidi@hum.ikiu.ac.ir*
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9966-0580>

Received: 8 April 2019
Received in revised form: 1 July 2019
Accepted: 17 August 2019

1. Introduction

A precise survey into the gradual development of grammatical markers is to follow the changes in their frequency patterns statistically, relying on the number and percentage reports. This paper attempts to fulfil this task for the marker 'be-' in the mood system of New Persian (from 10th century onwards). The goal the research, then, is to show the grammaticalization path of the marker and its mood functions throughout the intended period up to the present time. A restriction of the research, however, is that the source of data has been limited to written texts, even for contemporary Persian.

2. Literature Review

The first distinction in the mood systems is that of indicative vs. imperative. This distinction is morphologically shown in Persian by imperative zero agreement marking (in the singular form) as opposed to overt marking of indicatives (for the same form), and also by the indicative 'mi-' as opposed to 'be-' that its emergence is discussed in this paper.

The third distinctive form in the mood system of Persian is subjunctive which is controversial among grammarians, both in its definition and instances. Natal Khanlari (1986: 2/306-339) includes in the category all present and past subjunctives as well as some forms suffixed with '-i', and excludes conditionals and optatives from the category. By contrast, Ahmadi Givi (2001) subcategorizes conditionals and optatives as subjunctive, to the exclusion of past forms with '-i' as well as past progressives. On the other hand, Mazaheri et al. (2004) define the subjunctive category so broadly that it also includes forms such as '*bayæd mi-ræft*' (he/she had to go) and '*šayæd ræfte æst*' (he/she may have gone).

3. Methodology

The corpus of this research includes 77 thousand verbs, extracted by the author from 55 texts from 10th to 20th centuries. To the sampling purpose, five texts from each century were selected, and then, two parts of each text were adopted randomly, each one amounting to 700 verbs (1400 verbs from

each text, altogether). These verbs were labelled for tense, mood, and the structure of the verb (simple, prefixed, or complex), determining whether they had 'be-' for mood marking or not.

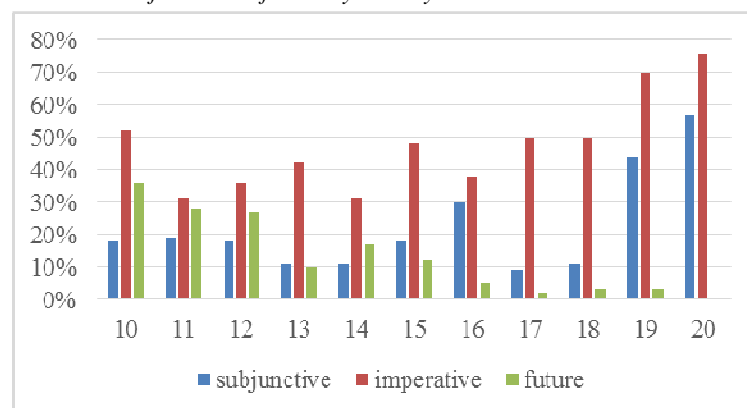
This research follows the definition given for the subjunctive in Ahmadi Givi (2001), and the kinds of subjunctive included by Darzi and Kwak (2015) and Ilkhanipour (2017). Accordingly, all instances of irrealis (including past progressives with 'hæmi/mi-', and past forms with '-i') were excluded from the statistics, and all of the semantic types of present subjunctive (probability, obligation, optative, conditional, etc.) were included.

4. Results

The results show a gradual increase in the imperative and subjunctive functions of 'be-', while the future marking function is mostly active in 10th to 12th centuries, and disappears gradually afterwards. Also, as shown in Figure 1, the imperative marking function of 'be-' has always been, and still is, ahead of its subjunctive marking function.

Figure 1

Grammatical functions of 'be-' by century

Furthermore, the results show an imbalance with regard to the morphological

structure of the verb: the verbs taking 'be-' before 19th century were almost exclusively of a simple root. Simple positive verbs reach a rate of 80% and 98% for subjunctives and imperatives, respectively, in 20th century. Complex verbs, however, began to take 'be-' increasingly in the last two centuries (19th and 20th), reaching the average rate of 28% and 30% for subjunctives and imperatives, respectively, in the last two texts of the corpus. Prefixed verbs are still very low in their rate of taking the marker.

5. Discussion

The first issue to be discussed here is that in the whole corpus there are no instances of 'be-' detached from the verb. This shows that from the very beginning of New Persian period, 'be-' is functioning as a bound morpheme, having started its grammaticalization process well before 10th century. The second observation in a holistic approach is that 'be-' in the territory of complex predicates is a relatively recent phenomenon, having increased since 19th century. This late development can be due to the competing nature of the elements that occupy the preverbal position (i.e. non-verbal elements, derivational prefixes, and other inflectional markers) which puts them in a complementary distributional relationship. Thirdly, the status of complex predicates in contemporary Persian can probably be explained with resort to the partial syntactic independence of non-verbal element which allows for the insertion of 'be-'. This can be compared to derivationally prefixed verbs for which the prefix resists 'be-' insertion, with some exceptions that can be signs of an emerging phenomenon.

6. Conclusion

According to the statistics, 'be-' has been in a grammaticalization path in the whole New Persian period, being still expanding its territory in the past decades (i.e. increasing its frequency for non-simple verbs). In other words, the generality and obligatoriness of 'be-' for its mood functions has been increasing in the whole period under discussion, and it is still making progress.

دوماهنامه علمی- پژوهشی

د ۱۱، ش ۶ (پیاپی ۶۰) بهمن و اسفند ۱۳۹۹، صص ۵۱۴-۴۸۱

شواهدی آماری از نقش‌های وجهی «ب» در فارسی نو: مطالعه‌ای در زمانی

روح‌الله مفیدی*

استادیار گروه زبان‌شناسی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران.

دریافت: ۹۸/۰۱/۱۹

پذیرش: ۹۸/۰۵/۲۶

چکیده

عنصر تصریفی «ب» در نظام وجه فارسی نو تاکنون سه نقش دستوری نشانه وجه التزامی، نشانه وجه امری و نشانه آینده را برعهده داشته است که وجه اشتراک آن‌ها غیرقطعی بودن وقوع رویداد (درتقابل با گزارش وقوع قطعی رویداد در وجه اخباری) است. تحقیق حاضر که بر اساس پیکره‌ای متشکل از نمونه‌گیری از ۵۵ اثر مکتوب در یک بازه یازده‌قرنی (قرن ۴ تا ۱۴ هجری) انجام گرفته است، نشان می‌دهد که در طول این دوره، بسامد «ب» در نقش نشانه وجه التزامی سه برابر، و در نقش نشانه وجه امری دوونیم برابر شده است، ولی نقش وجهی سوم (نشانه آینده) عمدتاً در قرن‌های ۴ تا ۶ فعال بوده و به تدریج متوقف شده است. همچنین، به استناد داده‌های پیکره و آمارهای توصیفی ارائه شده در مقاله، از قرن ۱۳ کاربرد «ب» که قبلاً تقریباً منحصر به افعال ساده بوده، به قلمرو افعال مرکب نیز گسترش یافته است. ازسوی دیگر، بی‌نظمی‌هایی در آمارهای افزایش بسامد «ب» در پیکره در طول یازده قرن دیده می‌شود که نگارنده تلاش کرده است با توسل به فرضیه‌هایی چون کهن‌گرایی دستوری در بعضی متون و تحریف احتمالی الگوهای دستوری در فرایند نسخه‌نویسی، آن‌ها را تحلیل کند. در مجموع، آمارها نشان می‌دهد که دستوری‌شدگی «ب» از قبل از قرن ۴ آغاز شده بوده و در طول این یازده قرن ادامه یافته و در فارسی امروز نیز بسامد آن همچنان در دهه‌های اخیر در حال افزایش بوده است.

واژه‌های کلیدی: آینده، التزامی، امری، دستوری‌شدگی، فارسی نو، نشانه وجه.

۱. مقدمه

در مقایسه با تحولاتی که در بخش آوایی و واژگانی زبان می‌تواند رخ دهد، تحول در عناصر دستوری و نقش‌های آن‌ها اصولاً کندترین نوع تحولات زبانی محسوب می‌شود. این عناصر در بستر تاریخ یک زبان، طی روندی بسیار کند، شکل می‌گیرند یا ناپدید می‌شوند یا نقش‌های قدیمی‌شان را رها می‌کنند و نقش‌های جدیدی به‌دست می‌آورند. یکی از دقیق‌ترین انواع مطالعاتی که می‌تواند این روند تدریجی را در مورد عناصر دستوری نشان دهد، بررسی مرحله‌به‌مرحله الگوی بسامد آن‌هاست. به بیان دیگر، مشاهده و گزارش روند تغییر بسامد یک عنصر یا نقش دستوری، اولاً تصویر قابل‌اعتمادی از آنچه اتفاق افتاده است، به‌دست می‌دهد و ثانیاً امکان پیش‌بینی آینده این تحولات را فراهم می‌کند. برای گزارش بسامد، هر دو شاخص فراوانی و درصد می‌توانند گویای ابعادی از واقعیت باشند.

تحقیق حاضر، سیر تحولات عنصر تصریفی «ب» در رمزگذاری مقوله دستوری وجه^۱ در داده‌های فارسی نو (قرن ۴ تا ۱۴ هجری) را مدنظر قرار داده است. نتایج این تحقیق، افزایش تدریجی بسامد «ب» در نقش نشانه وجه التزامی و امری در طول یازده قرن و همچنین کاهش تدریجی بسامد و ناپدید شدن همین عنصر در نقش نشانه آینده در طول چند قرن را نشان می‌دهد. این نتایج در قالب جدول‌ها و نمودارهایی بر اساس شاخص‌های فراوانی و درصد ارائه شده است. از سوی دیگر، بی‌نظمی‌هایی در الگوهای افزایش و کاهش مذکور دیده می‌شود که نگارنده با طرح فرضیه‌هایی چون کهن‌گرایی عامدانه نویسنده و تحریف الگوهای دستوری در فرایند نسخه‌نویسی، به تحلیل این بی‌نظمی‌ها پرداخته است. در مجموع، این تحقیق یک مطالعه در زمانی و آماری محسوب می‌شود و داده‌ها از متون مکتوب قرن ۴ تا ۱۴ هجری نمونه‌گیری شده‌اند. به بیان دقیق‌تر، هدف از طراحی این تحقیق، پیگیری روند دستوری‌شدگی و نقش‌های وجهی «ب» در بازه زمانی موردنظر، و تعیین الگو و بسامد کاربرد آن در فارسی امروز است.

نگارنده دو محدودیت را در طراحی تحقیق اعمال کرده است. اول اینکه صرفاً نقش‌های وجهی «ب» را که در همراهی آن با فعل زمان حال شکل گرفته‌اند، در نظر گرفته است و از ورود به بحث نقش دستوری «ب» در همراهی با فعل زمان گذشته – که در بعضی فعل‌های

متون فارسی نو طی چندین قرن دیده می‌شود - خودداری کرده است. تردیدی نیست که مقایسه این دو توزیع ساختاری متفاوت (ظهور «ب» در کنار فعل زمان حال و گذشته) و مقایسه این دو با الگوی رشد بسامد «همی/می» می‌تواند ابعاد جالبی از بحث تحول عناصر تصریفی فارسی نو را در مطالعات آتی روشن کند. دومین محدودیتی که تحقیق حاضر دارد، این است که نمونه‌گیری خود را به متون مکتوب منحصر کرده است. قطعاً شواهد میدانی فارسی امروز در تحقیقات آتی بازگوکننده نکاتی درخصوص رفتار «ب» خواهد بود که تحقیق حاضر بنابه محدودیت خود نتوانسته به آن‌ها بپردازد.

۲. وجه در زبان فارسی: نظریه و پیشینه

قبل از ارائه تعریف نظری برای وجه باید از مفهوم وجه‌نمایی^۲ سخن گفت. وجه‌نمایی به دستوری‌شدگی مجموعه‌ای از مفاهیمی گفته می‌شود که با نگرش و دیدگاه‌های سخنگو مرتبطاند. در واقع، سخنگو ارزیابی خودش از گزاره را با طیفی از ابزارهای زبانی می‌تواند نشان دهد. در یک سوی این طیف، عناصر واژگانی مانند اسم، صفت، قید و حتی فعل اصلی (با معنای سنگین) قرار دارند که مفاهیمی چون درجه اطمینان سخنگو از وجود یا وقوع گزاره، و میزان اجباری بودن یا موردنیازبودن یا مطلوب بودن گزاره از دید سخنگو - یا برحسب شرایط جهان خارج (باز هم از دید سخنگو) - را رمزگذاری می‌کنند. در میانه این طیف، افعال کمکی قرار دارند که طبعاً درجه بیشتری از دستوری‌شدگی مفاهیم مذکور را شامل می‌شوند (افعال وجه‌نما^۳). در سویه انتهایی طیف نیز عناصر تصریفی قرار دارند که بیشترین حد دستوری‌شدگی مفاهیم وجه‌نمایی را نشان می‌دهند. این عناصر تصریفی - بنابه تعریف - بیانگر مقوله‌ای هستند که وجه فعلی نامیده می‌شود. براین اساس، تعریفی که از وجه فعلی می‌توان ارائه داد، رمزگذاری دستوری مفاهیم وجه‌نما بر روی فعل با عناصر تصریفی است (برای وجه فعلی، نک. Portner, 2018: 4-5, 48-49; برای بحث ارتباط وجه و وجه‌نمایی، نک. 4; Palmer, 2001: 326; Timberlake, 2007). از طرف دیگر به موازات وجه فعلی، از وجه جمله می‌توان سخن گفت که همچنان با رمزگذاری نگرش گوینده به گزاره سروکار دارد، ولی لزوماً از ابزار تصریفی استفاده نمی‌کند. دست‌کم وجه امری در این مقوله

قرار می‌گیرد (Portner, 2018: 4-5, 121-124).

در هر زبانی تعداد تمایزات نظام وجه، بستگی به تعداد و تنوع صورت‌های فعلی در آن زبان دارد. تمایز وجه امری در مقابل وجه محقق^۱ یا اخباری، کم‌ترین حد دستوری‌شدگی وجه در زبان‌ها و تقریباً جهانی است (Timberlake, 2007: 326). این تمایز حداقلی می‌تواند بدون کمک نشانه‌های تصریفی وجود داشته باشد. از سوی دیگر، سومین تمایزی که در زبان‌ها می‌تواند شکل بگیرد، وجه التزامی یا نامحقق^۲ است. جایگاه وجه التزامی، انواع خاصی از بند ناهم‌پایه (پیرو) است. در خصوص مفهومی که این وجه رمزگذاری می‌کند، اتفاق نظر وجود ندارد. یک دیدگاه این است که این مقوله خالی از معناست و ظهورش صرفاً به دلیل اقتضائات نحوی (نیاز ساخت نحوی) است؛ و دیدگاه دیگر، این است که این مقوله، معنایی عام همچون «مطلب تصریح نشده» دارد و معنای خاص خود را از بافت نحوی‌اش می‌گیرد (Bybee et al., 1994: 212-213; Bybee, 1985: 186). وجه التزامی می‌تواند مفاهیمی چون شرط و تمنا را نیز پوشش دهد؛ مگر آنکه این مفاهیم، خودشان مستقلاً تحت دستوری‌شدگی بیشتر قرار گرفته باشند و ابزار ساخت‌واژی مستقلی برایشان در دستور زبان شکل گرفته باشد. در مجموع، وجه التزامی، یک مقوله ثابت و جهانی نیست و سازوکار عملکردش در هر زبان و محدوده معنایی تحت پوشش آن باید مبنای تعریفش در آن زبان خاص قرار گیرد.

برای وجه نامحقق هم همین وضعیت برقرار است: اگر این وجه در زبانی دستوری شده باشد، معنای موردارجاع آن باید در همان زبان با توجه به مصادیقش تعیین شود، نه با نگاهی جهانی. وجه نامحقق در زبان‌ها اصولاً تقابل واقعی/غیرواقعی در جهان خارج را در نظر نمی‌گیرد، بلکه رویدادهایی را رمزگذاری می‌کند که تصریح نشده به‌شمار می‌روند، یعنی سخنگو مایل به قبول تعهد در خصوص صدق گزاره آن‌ها نیست (Bybee et al., 1994: 236-240). مفاهیمی که در یک زبان، ذیل وجه نامحقق قرار می‌گیرند، ممکن است در زبان دیگری محقق محسوب شوند؛ و برعکس (De Haan, 2011: 455).

در مبحث نظام وجه در فارسی نو، در وهله اول می‌توان به تمایز اخباری و امری قائل شد. اولین دلیل، وجود صورت متفاوت (دارای شناسه‌ی صفر) برای فعل امر دوم شخص مفرد است و دلیل دوم، نشانه تصریفی «ب» است که امری‌ها را در تقابل با اخباری‌ها قرار

می‌دهد. سومین وجهی که برای فارسی می‌توان قائل شد، وجه التزامی است. در منابع، اتفاق نظر بر سر تعریف این وجه وجود ندارد. ناتل خانلری ویژگی معنایی آن را «مسلم نبودن وقوع فعل» می‌داند و ویژگی نحوی‌اش را این‌که «همیشه دنبال فعل دیگری می‌آید» (۱۳۶۲: ۳۰). وی در اثر دیگرش ضمن دسته‌بندی دقیق‌تر از ساخت‌ها و معناهای التزامی، اشاره می‌کند که در وجوه غیراخباری «ذهن و حال گوینده با جریان فعل می‌آمیزد... [و] گوینده نسبت به جریان فعل بی‌اعتنا نیست» (۱۳۶۵: ۳۰۶/۲). احمدی گیوی (۱۳۸۰) نیز ضمن برشمردن معناهایی چون «آرزو، میل، امید، شرط و تردید» همانند ناتل خانلری نقش گوینده را در نحوه بیان فعل مطرح می‌کند: «گوینده در واقع، تفسیر و تعبیری همراه فعل می‌آورد» (۱۳۶۵: ۱۲۱۹). برای گزارش دقیق و مفصلی از تعریف‌های وجه التزامی، نک: مظاهری و همکاران، ۱۳۸۳ که تعریفی معنایی ارائه کرده‌اند: «مفهوم عدم قطعیت یا احتمال و التزام» (ص ۱۰). از سوی دیگر، درزی و کواک (۲۰۱۵) به جای رویکردهای معنایی فوق، بحث وابستگی تعبیر زمانی را مبنای تعریف وجه التزامی قرار داده‌اند و معتقدند بند التزامی در فارسی امروز فاقد زمان مستقل است و زمان بند پایه تعبیر زمانی آن را تعیین می‌کند. آن‌ها وجود خوانش نامحقق را در مورد بندهای التزامی رد می‌کنند. درمقابل، ایلخانی‌پور (۲۰۱۷) معتقد است تمام بندهای التزامی در فارسی خوانش نامحقق دارند، ولی این خوانش را «آنچه تحقق‌یافتنش تصریح نشده است» تعریف می‌کند.

در خصوص تعیین مصادیق وجه التزامی نیز اتفاق نظر وجود ندارد. خانلری (۱۳۶۵: ۳۰۶/۲-۳۳۹) علاوه بر ساخت‌های حال التزامی (مانند بخوانند) و گذشته التزامی (مانند رفته باشند)، بعضی افعال گذشته دارای پسوند «ی» را نیز التزامی به‌شمار آورده است (مانند حسین را نمی‌گذاشت که برفتی). وی همچنین به موازات وجه التزامی، دو وجه شرطی (مانند اگر بیایی/می‌آیدی/دانستی...) و تمنایی (مانند کاشکی ندادندی، گرداناد) را مطرح کرده است. احمدی گیوی (۱۳۸۰) خلاف خانلری، مفاهیم شرط و تمنا را هم جزو مصادیق وجه التزامی به‌شمار آورده است. از دید وی اگر افعال زمان حال دارای «ی» (مضارع یایی) معنای التزامی داشته باشند، نمونه‌ای از وجه التزامی‌اند (مانند اگرچه... فدا کنندی...: ص ۵۸۲)، ولی افعال گذشته دارای «ی» (ماضی یایی) و نیز افعال گذشته استمراری را التزامی به حساب نیاورده است. درمقابل، مظاهری و همکاران دامنه وجه التزامی را بسیار وسیع در نظر

گرفته‌اند و نمونه‌هایی چون باید می‌رفت و شاید رفته است را هم التزامی دانسته‌اند (۱۳۸۳: ۱۰۲).

در بحث نشانه‌های تصریفی وجه‌ها، دستورهای فارسی - تلویحاً یا به‌صراحت - «می» را نشانه‌ی وجه اخباری دانسته‌اند و «ب» را نشانه‌ی وجه امری و التزامی. به‌عنوان نظر مخالف، درزی و کواک (۲۰۱۵) را می‌توان نام برد که معتقدند وجه اخباری در فارسی امروز نشانه‌ای ندارد (2: 2015) و نغزگوی کهن که معتقد است «ب» را نمی‌توان نشانه‌ی وجه التزامی و امری دانست» و «تنها دارای نقش تأکیدی است» (۱۳۹۲: ۳۷ و ۴۶). اکبری و ولی‌پور (۱۳۹۵) نیز وجه اخباری را فاقد نشانه می‌دانند و به تفکیک وجه التزامی و امری هم قائل نیستند (هر دو را مصادیقی از وجه غیراخباری می‌دانند). کاربرد «ب» با افعال ساده مثبت (به‌استثنای بودن، داشتن و بایستن) معمولاً اجباری است؛ کاربرد آن با افعال منفی، نهی و بعضی افعال پیشوندی و مرکب، نادرست است و کاربردش با بعضی افعال پیشوندی و مرکب، اختیاری است (لازار، ۱۳۸۴: ۱۷۶، ۱۷۸، ۳۲۴-۳۲۶؛ ماهوتیان، ۱۳۷۸: ۲۳۴؛ مفیدی، ۱۳۹۵: ۵۸). همچنین، از آنجایی که در چارچوب نظریه، تنوع صورتهای فعلی را باید مبنای تفکیک وجه‌ها دانست، دست‌کم می‌توان از وجه نامحقق (در زمان گذشته) با نشانه «ی» در گونه‌های تاریخی و نشانه «می» در فارسی امروز سخن گفت (مانند اگر رفتندی/می‌رفتند...). همچنین دو نشانه «ی» و «ا» (واکه بلند قبل از شناسه) می‌توانند مبنای شناسایی مستقل وجه تمنایی در گونه‌های تاریخی واقع شوند، ولی زبانی بسیار پایین این نشانه‌ها و نیز باهم‌آیی آن‌ها با «ب» (مانند بدانمی، بداراد) احتمالاً تضعیف‌کننده استقلال وجه تمنایی باشد.

ازسوی دیگر، رویدادهای آینده علاوه بر خوانش‌شدن در نظام زمان (ارجاع به نقاطی از محور زمان که پس از زمان گفتار قرار دارند)، معنای وجه‌نما نیز می‌توانند داشته باشند: آنچه هنوز تحقق نیافته و درجه اطمینان گوینده از وقوعش کمتر از رویدادهای محقق است (Velupillai, 2012: 216; De Haan, 2011: 459; Timberlake, 2007: 306). در فارسی امروز، ساخت‌های کانونی آینده (ساخت‌های فاقد فعل کمکی خواستن) با افعال زمان حال که خوانش اخباری و محقق دارند، در یک دسته قرار می‌گیرند و نشانه ساخت‌واژی واحدی (پیشوند «می») می‌گیرند. ولی در بعضی گونه‌های تاریخی فارسی و برخی زبان‌های ایرانی، افعال آینده و افعال التزامی در یک دسته جای می‌گیرند و نشانه ساخت‌واژی واحدی

(پیشوند «ب») دریافت می‌کنند. به بیان دیگر، در این گونه‌ها یکی از کاربردهای وجه التزامی، بیان مفهوم آینده است (نک. رضایتی کیشه‌خاله و ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۵؛ مفیدی، ۱۳۹۵؛ و سایر منابعی که در این دو اثر معرفی شده‌اند).

۳. روش تحقیق

پیکره تحقیق حاضر، محقق - ساخت و شامل ۷۷ هزار فعل است که از ۵۵ اثر متعلق به قرن‌های ۴ تا ۱۴ استخراج و برچسب‌دهی شده‌اند. مبنای محاسبه سال نگارش آثار تا قبل از قرن ۱۳ تقویم هجری بوده و برای دو قرن اخیر (قرن ۱۳ و ۱۴ هجری) تقویم شمسی مبنای محاسبه قرار گرفته است. تنها استثنایی که در نظر گرفته شد، مسیر طالبی است که تألیف اوایل قرن ۱۳ هجری است و در مرز تبدیل تاریخ قرار می‌گیرد. این متن نیز در کنار سایر آثار قرن ۱۳ هجری قرار داده شد.

روش نمونه‌گیری به این صورت بوده که ابتدا از هر قرن، پنج اثر انتخاب شده و سپس از هر اثر، به صورت تصادفی دو تکه از متن، هرکدام با حجم ۷۰۰ فعل (جمعاً ۱۴۰۰ فعل از هر اثر) به عنوان نمونه در نظر گرفته شده است. این افعال در نرم‌افزار اِکسل فهرست شده‌اند و زمان، وجه و ساختمان هر فعل (از لحاظ ساده، پیشوندی یا مرکب‌بودن) تعیین شده و برای هر فعل، حضور یا غیاب پیشوند تصریفی «ب» در ستونی مجزا ثبت شده است. در مجموع، حجم نمونه‌ها در هر قرن، مساوی بوده و ملاک انتخاب آثار، در وهله اول، اصالت اثر (عدم رونویسی یا نقل وسیع از متون قبلی) و قدمت نسخه (نزدیک بودن به زمان تألیف)، و در وهله دوم، حتی‌الامکان رعایت تنوع در ژانر اثر و منطقه جغرافیایی زادگاه نویسنده بوده است.

مقاله حاضر به تبعیت از رویکرد احمدی گیوی (۱۳۸۰) و نیز مصادیقی که درزی و کواک (۲۰۱۵) و ایلخانی‌پور (۲۰۱۷) برای وجه التزامی در نظر گرفته‌اند، تمام نمونه‌های وجه نامحقق - شامل گذشته استمراری نامحقق با «همی/می» و نیز «بن گذشته+ی» - را کنار گذاشته است و تمام نمونه‌های حال التزامی (با طیفی از معناها شامل احتمال، اجبار، تمنا، شرط و...) و گذشته التزامی (صورت وصفی فعل اصلی + فعل کمکی باشم، باشی،...) را در نظر گرفته است.

۴. نقش‌های وجهی «ب» در فارسی نو

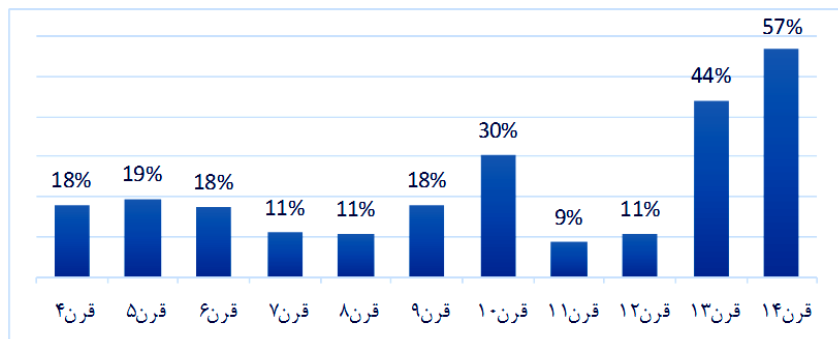
۱-۴. وجه التزامی

در پیکره تحقیق حاضر، ۱۰۱۴۶ فعل التزامی بوده که از این تعداد، ۲۳۳۷ فعل نشانه‌ی وجهی «ب» داشته‌اند و ۷۸۰۹ فعل فاقد هرگونه نشانه‌ی تصریفی یا دارای سایر نشانه‌های تصریفی (همی، می، نه) بوده‌اند. جدول ۱ فراوانی نمونه‌ها را نشان می‌دهد و نمودار ۱ درصد افعال التزامی دارای «ب» را (نسبت به کل افعال التزامی) بازنمایی می‌کند:

جدول ۱: فراوانی افعال التزامی

Table 1: Subjunctive verbs (No.)

قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن
۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	
۴۹۳	۲۵۵	۴۷	۳۷	۶۲۳	۸۹	۱۴۳	۱۱۴	۱۴۷	۲۴۴	۱۴۵	دارای «ب»
۳۷۵	۳۲۷	۳۹۴	۳۸۵	۱۴۲۷	۴۰۹	۱۱۸۰	۹۴۱	۶۹۱	۱۰۱۷	۶۶۳	فاقد «ب»
۸۶۸	۵۸۲	۴۴۱	۴۲۲	۲۰۵۰	۴۹۸	۱۳۲۳	۱۰۵۵	۸۳۸	۱۲۶۱	۸۰۸	کل افعال

نمودار ۱: درصد افعال التزامی دارای «ب»

Figure 1: Subjunctive verbs with 'be-' (%)

در نمونه‌گیری تحقیق حاضر فقط ۱۸ درصد از افعال التزامی در قرن ۴ «ب» داشته‌اند و ۸۲ درصد از افعال التزامی در این قرن فاقد این نشانه بوده‌اند. این آمار در قرن ۱۴ هجری به ۵۷ درصد وقوع «ب» (درمقابل ۴۳ درصد غیاب آن) رسیده است. در مجموع، الگوی کلی نمودار ۱ افزایش تدریجی وقوع «ب» را نشان می‌دهد، ولی در دو نقطه از نمودار، شاهد رفتار غیرعادی و خلاف انتظار هستیم: الف) درصد وقوع «ب» در قرن ۷ و ۸ کمی افت کرده است؛ و ب) این آمار در قرن ۱۱ و ۱۲ افت شدیدی (نسبت به قرن‌های قبل و بعدش) داشته است.

بررسی جزئی‌تر متون قرن‌های مذکور می‌تواند زمینه را برای بحث درخصوص دلیل تغییر الگو در این قرن‌ها فراهم کند. در قرن ۷/سازالاعتباس و مرصادالعباد پایین‌ترین آمار وقوع «ب» را دارند (به ترتیب، ۲ درصد و ۷ درصد). درعین حال در همین قرن، دو اثر *حوامع الحکایات* و *سیرت رسول‌الله* آمار بالایی دارند (به ترتیب، ۲۰ درصد و ۳۰ درصد). در قرن ۸ چهار اثر با آمار نسبتاً پایین داریم (۵ درصد، ۶ درصد، ۷ درصد و ۸ درصد) و درمقابل، یک اثر با آمار نسبتاً بالا (*شمس الحساب* با ۱۷ درصد). ازسوی دیگر، در قرن ۱۱ دو اثر داریم که باعث افت شدید آمار شده‌اند (*عالم‌آرای عباسی* ۲ درصد و *جامع مفیدی* ۵ درصد) و درمقابل، سه اثر دیگر در همین قرن داریم که آمارشان چندان بالا نیست (۱۳ درصد، ۱۴ درصد و ۱۶ درصد)، ولی اختلاف فاحشی با دو اثر قبلی دارند. در قرن ۱۲ نیز چهار اثر با آمار نسبتاً پایین داریم (۷ درصد، ۷ درصد، ۹ درصد و ۱۰ درصد) و یک اثر با آمار نسبتاً بالا (*روزنامه میرزا محمد* با ۱۸ درصد).

برای تحلیل وضعیت، دخالت و تأثیرگذاری حداقل سه عامل را می‌توان مورد بحث قرار داد: ۱) تنوع گویشی که می‌تواند باعث ایجاد تفاوت‌هایی در آمار آثار متعلق به قرن واحد شده باشد؛ ۲) کهن‌گرایی عامدانه نویسنده که می‌تواند در مواردی باعث پایین رفتن آمار نسبت به الگوی واقعی زبان در آن دوره شده باشد؛ و ۳) تحریف الگوی زبانی در نسخه‌نویسی‌های قرون جدیدتر که می‌تواند باعث تحمیل الگوی زبانی نسخه‌نویس بر متن شود و درمورد «ب» می‌تواند آمار وقوع را بالاتر از الگوی واقعی دوره تألیف برده باشد. دخالت عامل اول اصولاً نخستین توضیح جامعه‌شناسی زبان و گویش‌شناسی برای وجود تنوع زبانی است (Wardhaugh & Fuller, 2014; Chambers & Trudgill, 2004). عامل دوم را نوعاً از تحقیقات حوزه سبک‌شناسی می‌توان استنباط کرد؛ ازجمله بهار که به رواج

گرفتن پیروی از سعدی و بیهقی و طبری در قرن ۱۲ اشاره کرده (۱۳۷۳: ۱/ ۲۸۹) یا مثلاً نثر *روض‌الجنان* (قرن ۶) را در صرف و نحو و لغات و جمله‌بندی، شبیه کتب قرن ۵ می‌داند (همان: ۳۹۲/۲). و نیز غلامرضایی که در مورد یکی از متن‌های داستانی دوره صفویه گفته است «در مجموع، کهنگی‌های زبانی دوران رشد و تکوین [نثر فارسی] نیز در آن، بیش از متن‌های قرن نهم و دوره صفویه است» و یکی از نمونه‌های کهنگی زبان را کاربرد فعل مضارع التزامی بدون «ب» دانسته است (۱۳۹۴: ۲۷۵-۲۷۶). غلامرضایی (۱۳۷۷: ۳۶۳) در اثر دیگری هم ضمن اشاره به وجود نمونه‌هایی از کهنگی‌های صرفی و نحوی در زبان شاعران قرن ۹، این کهنگی‌ها را از مقوله «باستان‌گرایی» دانسته است. مستعلی پارسا (۱۳۹۵) نیز به کهن‌گرایی در واژگان در سبک شاعران دوره بازگشت ادبی (قرن ۱۲) و تقلید آنان از برخی ویژگی‌های دستوری سبک خراسانی (قرن ۴ و ۵) اشاره کرده است. علیائی مقدم (۱۳۹۲) نیز در مورد همین دوره (بازگشت ادبی) معتقد است «برخی شاعران و نویسندگان عامدانه تلاش می‌کنند به سبک و اسلوب شاعران و نویسندگان ادوار پیشین، آثار منظوم و منثور خود را خلق کنند که بارزترین نتیجه آن، نوعی کهنه‌گرایی در زبان و بیان این گروه از شاعران و نویسندگان است» (۱۳۹۲: ۱۱۲). در خصوص تأثیرگذاری عامل سوم هم دست‌کم می‌توان به توضیح بهار (۱۳۷۳: ۲۹۱/۱) رجوع کرد.

در قرن ۷ عامل ۱ نمی‌تواند توجیه‌کننده وضعیت باشد: آمار پایین در توس و ری (به ترتیب، زادگاه نویسندگان *اساس‌الاعتباس* و *مرصاد‌العباد*) و آمار بالا در بخارا و فارس (به ترتیب، زادگاه نویسندگان *جوامع‌الحکایات* و *سیرت رسول‌الله*). دست‌کم انتظار می‌رود توس و بخارا به جای این تفاوت فاحش، الگوی مشابهی داشته باشند. از سوی دیگر، براساس سبک نثر کتب علمی این دوره - که از الگوهای دستوری کتب علمی قرون متقدم‌تر تقلید می‌کردند - می‌توان عامل ۲ را لاقلاً در مورد *اساس‌الاعتباس* (با موضوع علم منطق) تأثیرگذار دانست.^۱ در عین حال، تأثیر عامل ۳ در بالا بردن مصنوعی آمار در بعضی آثار این قرن نیز منتفی نیست؛ هرچند کلیت آمار چهار قرن مورد بحث، پایین است و عامل ۳ نمی‌تواند چندان نقش آفرینی کرده باشد.

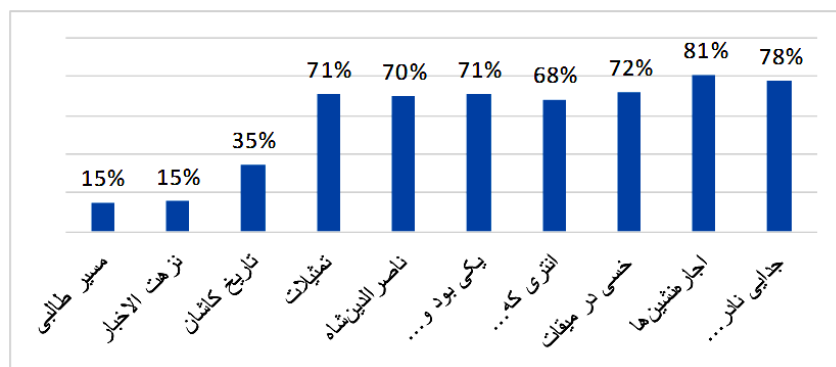
در قرن ۸ نیز عامل ۱ و ۳ را نمی‌توان چندان جدی گرفت. مثلاً انتظار می‌رود الگوی گویش منطقه‌ای در فارس و کرمان به دلیل مجاورت جغرافیایی، مشابه باشد، ولی این دو

به ترتیب، آمار ۱۷ درصد و ۶ درصد را نشان می‌دهند. همچنین انتظار داریم آمار بالای منطقه بخارا در قرن ۷ (۲۰ درصد) در قرن ۸ نیز دیده شود، ولی این آمار به ۸ درصد رسیده است. در مجموع، به استناد تحقیقات پیش‌گفته در حوزه سبک‌شناسی، همچنان می‌توان به دخالت عامل ۲ در الگوی حاصل باور داشت؛ و این عامل در آثار قرن ۱۱ و ۱۲ تأثیرگذاری شدیدی داشته است. در این دو قرن، در متونی مانند *عالم‌آرای عباسی*، *جامع مفیدی*، *تاریخ نادرشاهی*، *عالم‌آرای نادری*، *تاریخ احمدشاهی* و *آتشکده آنر آمار* وقوع «ب» پایین یا نسبتاً پایین است. در مقابل، آمار بالای «ب» در *روزنامه میرزامحمد* که سبکی ساده و کاملاً غیرمنشیانه (گاه حتی با جمله‌بندی‌های ناقص و نگارش غیرحرفه‌ای) دارد، و نیز در *احیاءالملوک*، *تذکره میخانه* و *تذکره نصرآبادی*، فرضیه کهن‌گرایی عامدانه در سبک دستوری سایر متون این دوره را تأیید می‌کند.

بحث دیگری که در مورد افعال التزامی قابل‌طرح است، دسته‌بندی داده‌ها از لحاظ ساختمان فعل است. از مجموع ۲۳۳۷ فعل التزامی دارای «ب»، ۲۱۷۴ نمونه (۹۳ درصد) فعل ساده بوده و ۱۶۱ نمونه (۶/۹ درصد) فعل مرکب و فقط ۲ نمونه (۰/۱ درصد) فعل پیشوندی. از سوی دیگر، از مجموع ۱۶۱ فعل مرکب دارای «ب» نیز ۱۴۳ نمونه متعلق به قرن ۱۳ و ۱۴ بوده و فقط ۱۸ نمونه به قرن‌های قبل تعلق داشته که بعضی از این نمونه‌های انگشت‌شمار نیز می‌توانند فعل مرکب واقعی نبوده باشند و صرفاً شبیه الگوی افعال مرکب در قرون متأخرتر باشند (مانند *جان بدهم؛ آب بدهند؛ و دست بدارد* که در متن واحد ۸ بار تکرار شده است).

نخستین نتیجه‌گیری از این آمار، این است که جذب «ب» به قلمرو افعال مرکب، پدیده‌ای نسبتاً متأخر در زبان فارسی است. البته براساس الگوهای انعکاس زبان در متون مکتوب، انتظار می‌رود آنچه در متون قرن ۱۳ و ۱۴ برای افعال مرکب رخ داده، لااقل از یک یا دو قرن قبل‌تر در گونه گفتاری آغاز شده باشد، ولی در متون این قرن‌های متقدم‌تر منعکس نشده باشد.^۷ در قرن ۱۳ در دو اثر، آمار بالایی برای وقوع «ب» با افعال مرکب دیده می‌شود: در *تمثیلات* ۴۰ درصد از افعال مرکب التزامی «ب» دارند و در *خاطرات ناصرالدین‌شاه* ۳۶ درصد. در بقیه آثار این قرن، آمار بسیار پایین است (به ترتیب تاریخ تألیف: ۳ درصد، ۰ درصد و ۳ درصد). در قرن ۱۴ همه آثار، نمونه‌هایی از وقوع «ب» با افعال مرکب دارند (به ترتیب: ۲۰ درصد، ۴۶ درصد، ۳۴ درصد، ۲۶ درصد و ۳۰ درصد). تنوع آماری در آثار مختلف، هم

می‌تواند نشان‌دهنده گونه زبانی نویسنده باشد، هم انتخاب عامدانه نویسنده در سبک نگارشش. دومین نتیجه‌ای که از آمار فوق حاصل می‌شود، این است که از لحاظ جذب «ب» (یعنی تعمیم یافتن این عنصر تصریفی) افعال مرکب کاملاً جلوتر از افعال پیشوندی‌اند و افعال پیشوندی عملاً این نشانه را نپذیرفته‌اند. از دو نمونه فعل پیشوندی‌ای که «ب» گرفته‌اند، یکی را می‌توان به‌عنوان زنجیره «قید+فعل ساده» نیز تحلیل کرد (بازبنهی در قرن ۸) و فقط یک فعل پیشوندی قطعی در /جاره‌نشین‌ها/ (دهه ۱۳۶۰) مشاهده شد: بربخوره. سومین نتیجه‌ای هم که از دسته‌بندی داده‌ها از لحاظ ساختمان فعل حاصل می‌شود، پیشگام بودن افعال ساده در روند تعمیم «ب» در تمام این یازده قرن است. نمودار ۲ درصد افعال التزامی ساده دارای «ب» را نسبت به کل افعال التزامی ساده در هر یک از آثار قرن ۱۳ و ۱۴ نمایش می‌دهد:

نمودار ۲: افعال التزامی ساده دارای «ب» در قرن ۱۳ و ۱۴

Figure 2: Simple subjunctive verbs with 'be-' in 13th and 14th c. (%)

مقایسه این داده‌ها با آمارهای نمودار ۱ نشان می‌دهد که اولاً درصد وقوع «ب» در بین افعال ساده به مراتب بیشتر از درصد وقوع آن نسبت به کل افعال ساده و مرکب و پیشوندی است، زیرا افعال مرکب و پیشوندی همچنان سهم قابل‌ملاحظه‌ای در پایین نگه‌داشتن آمار وقوع «ب» دارند؛ و ثانیاً از نیمه قرن ۱۳ افعال ساده سهم کنونی خود از نشانه «ب» را به دست آورده بودند و صرف‌نظر از سه دهه اخیر (که آمار وقوع «ب» اندکی بالاتر رفته) تغییری در

آمارها دیده نمی‌شود. با این حال، قطعاً باید به‌خاطر داشت که حتی دو فیلم‌نامه متعلق به سه دهه اخیر (اجاره‌نشین‌ها و جدایی نادر از سیمین) همچنان به گونه نوشتاری تعلق دارند و گردآوری مستقیم داده‌ها از گونه گفتاری، ممکن است آمارهای بالاتری را نشان دهد.

در مورد سه اثر ابتدای نمودار ۲ (مخصوصاً دو اثر اول) نیز باید گفت الگوی آماری آن‌ها شبیه الگوی قرن ۱۲ است. در واقع، محافظه‌کاری معمول در گونه نوشتاری – که اصولاً همواره این گونه را عقب‌تر از سیر تحولات جاری در گونه گفتاری نگه می‌دارد – در این آثار دیده می‌شود. به‌بیان واضح‌تر، شکل‌گیری آمار بسیار بالایی که در تمثیلات و خاطرات ناصرالدین‌شاه گزارش شده، قطعاً نمی‌تواند به‌طور ناگهانی رخ داده باشد و قاعدتاً نتیجه یک سیر تدریجی در دوره‌های قبلیش است. پس آمارهای سه اثر ابتدای نمودار نمی‌تواند منعکس‌کننده گونه زبانی نویسندگانشان باشد. آنچه این نتیجه‌گیری را تقویت می‌کند، این اطلاع است که آثار قرن ۱۳ (به‌جز اثر اول) همگی متعلق به اواسط قرن‌اند و فاصله زمانی معناداری ندارند؛ و نویسندگانشان متن را به‌گوش معیار نوشته‌اند و تفاوت گویشی ندارند.

آخرین بحث این بخش نیز تحلیل آماری افعالی است که در فارسی امروز هنوز نشانه «ب» نپذیرفته‌اند. آمار کلی قرن ۱۴ (نمودار ۱) نشان می‌دهد که ۴۳ درصد از افعال التزامی (۳۷۵ فعل از ۸۶۸ فعل التزامی قرن ۱۴) «ب» ندارند. جدول ۲ تلاشی برای دسته‌بندی این افعال بر اساس شاخص فراوانی است:

جدول ۲: فراوانی افعال التزامی فاقد «ب» در قرن ۱۴

Table 2: Subjunctive verbs without 'be-' in 14th c. (No.)

افعال مرکب	افعال پیشوندی	افعال ساده التزامی حاشیه‌ای	افعال ساده منفی	بودن (مثبت)	افعال باقی‌مانده
۲۰۹	۲۴	۳۹	۳۷	۵۱	۱۵

همچنان‌که جدول ۲ نشان می‌دهد، حجم بالایی از افعال موردبحث (۶۲ درصد)، مجموع فعل‌های مرکب و پیشوندی است که «ب» هنوز موفق به تسخیر قلمرو آن‌ها نشده است. داده‌های مباحث پیشین نشان می‌دهد لااقل از اواسط قرن ۱۳ وقوع «ب» با افعال مرکب، رشد بسیار قابل‌ملاحظه‌ای داشته است (و البته ممکن است این پدیده سابقه طولانی‌تری نیز داشته

باشد که در پیکره حاضر، ردپایی از آن نیست). همچنین ۱۰ درصد از افعال التزامی فاقد «ب» در قرن ۱۴ التزامی حاشیه‌ای (ماضی التزامی در تعبیر دست‌نویسان فارسی) است و ۱۰ درصد از این افعال نیز فعل‌های منفی (دارای پیشوند نفی) است. صورت‌های التزامی دارای معنای «بودن» (شامل باشم، باشی، باشه، باشد، باشند، باد) نیز ۱۴ درصد از این افعال را تشکیل می‌دهند. نهایتاً ۱۵ فعل باقی می‌ماند که مروری بر آن‌ها جالب است:

توجه مخصوص نمایند، به‌وضوح پیوند، غرق رحمتش فرماید، پر از فریاد حی‌علی- خیرالعمل کنند، چه‌کار کند، چون به جوشش کنی، چه کند، حالی حضرات حجاج کنند، چی‌کار کنم (۵ نمونه)، چی‌کار کنی، صاحبش شن.

پنج مورد از افعال فوق، درواقع، افعال مرکبی هستند که جزء غیرفعلی فعل مرکب، یک وابسته گرفته (مخصوص، رحمت، از فریاد حی‌علی‌خیرالعمل، حضرات حجاج) یا سازه‌ای بین این جزء و جزء فعلی فاصله انداخته است (به جوشش). در سایر موارد هم یک سازه کاملاً شبیه جزء غیرفعلی فعل مرکب رفتار کرده و جواز عدم وقوع «ب» را صادر کرده است. نتیجه‌ای که از جدول ۲ و داده‌های فوق حاصل می‌شود، این است که به‌جز افعال التزامی حاشیه‌ای، منفی و مشتقات «بودن»، در فارسی امروز سایر افعال ساده عادی (که رفتاری شبیه فعل مرکب نداشته‌باشند) «ب» می‌گیرند.

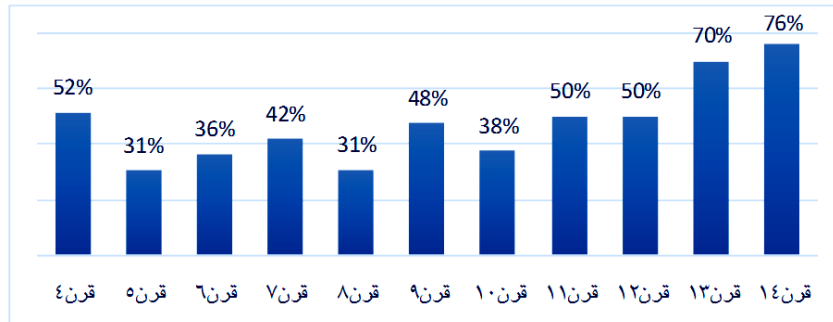
۲-۴. وجه امری

وجه امری – بنا به تعریف – شامل امری‌های مثبت و امری‌های منفی (افعال نهی) است. با این حال، در کل پیکره تحقیق حاضر فقط یک نمونه وجود دارد که «ب» و «م» باهم آیی دارند: «بمباز» در قرن ۶. بنابراین، «ب» در کل یازده قرن موردبحث همواره در توزیع تکمیلی با عناصر منفی‌ساز («م» و «ن») بوده است. بر این اساس، بخش حاضر صرفاً بر امری‌های مثبت تمرکز می‌کند و روند تغییرات وقوع «ب» را با این افعال، موردبررسی قرار می‌دهد. جدول ۳ فراوانی افعال امری مثبت و نمودار ۳ درصد وقوع «ب» (نسبت به کل این افعال) را نشان می‌دهد:

جدول ۳: فراوانی افعال امری مثبت

Table 3: Imperative positive verbs (No.)

قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	
۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴		
۳۰۶	۹۴	۱۹	۹	۳	۴۰	۲۹	۶۳	۸۱	۷۶	۸۵		دارای «ب»
۹۷	۴۰	۱۹	۹	۵	۴۴	۶۵	۸۸	۱۴۲	۱۷۳	۸۰		فاقد «ب»
۴۰۳	۱۳۴	۳۸	۱۸	۸	۸۴	۹۴	۱۵۱	۲۲۳	۲۴۹	۱۶۵		کل افعال

نمودار ۳: درصد افعال امری مثبت دارای «ب»

Figure 3: Imperative positive verbs with 'be-' (%)

برای تفسیر نمودار، پیشنهاد نگارنده - که به نظر می‌رسد معنادارترین الگو برای توضیح آمار موجود باشد - این است که سیر افزایشی از قرن ۵ تا ۱۴ را در نظر بگیریم و ادعا کنیم که در سه نقطه از نمودار، یعنی قرن‌های ۴، ۸ و ۱۰ رفتار آماری غیرعادی داریم. از دید نگارنده، از طریق بررسی جزئی‌تر آثار می‌توان وضعیت را این‌چنین توضیح داد:

یکی از آثار قرن ۴ فقط دو فعل امر دارد که چندان قابل‌اعتنا نیست. از چهار اثر دیگر، سه تا در بخارا تألیف شده‌اند و یکی در سیستان. این چهار اثر، آمار بالایی از وقوع «ب» دارند (۵۱ درصد، ۴۸ درصد، ۵۶ درصد و ۶۵ درصد). این آمارها به‌خودی‌خود، فرضیه بالا بودن وقوع «ب» در آسیای میانه و شرق ایران را مطرح می‌کنند. ولی با مقایسه این آمارها با آمارهای قرن ۵ و ۶ فرضیه تضعیف می‌شود: در قرن ۵ دو اثر که در خوارزم و بیهق (سبزوار کنونی) نوشته

شده‌اند، آمار پایینی دارند (۳۲ درصد و ۲۷ درصد)؛ و در قرن ۶ نیز دو اثری که در هرات (افغانستان) و میهنه (شمال خراسان یا جنوب ترکمنستان) نوشته شده‌اند، آمار پایینی دارند (۳۷ درصد و ۳۳ درصد). حتی در قرن ۷ و ۸ هم دو اثر با آمار پایین داریم که هردو در بخارا یا شرق ایران تألیف شده‌اند (۲۸ درصد و ۳۲ درصد). در هر حال، دو راه برای توضیح آمارهای قرن ۴ وجود دارد: ۱) فرضیه غیرواقعی بودن آمارهای آثار قرن ۴ را بپذیریم و عامل تحریف الگوی زبانی در نسخه‌نویسی‌های متأخرتر را دخیل بدانیم (به‌ویژه آنکه نسخه‌های آثار قرن ۴ اغلب متأخرند و معمولاً در بهترین حالت، به اواخر قرن ۶ و اوایل قرن ۷ تعلق دارند)؛ و ۲) فرضیه بالا بودن طبیعی آمار وقوع «ب» در فارسی آسیای میانه و سیستان را بپذیریم (خصوصاً آنکه دو اثر دیگر هم در قرن ۵ و ۶ داریم که به ترتیب در توس و سمرقند نوشته شده‌اند و آمار بالایی دارند: ۵۶ درصد و ۴۶ درصد). نگارنده راه‌حل اول را منطقی‌تر می‌داند، زیرا اولاً با این انتخاب، تصویر کلی و قابل‌قبول‌تری از آثار قرن ۴ تا ۷ به‌دست می‌آید؛ و ثانیاً اگر راه‌حل دوم را انتخاب کنیم، آمار پایین سایر آثار، توجیه‌نشده باقی می‌ماند، چون منطقی نیست که ادعا کنیم وقوع طبیعی «ب» - که حاکی از درجه‌ای از دستوری‌شدگی است - در مناطقی بالا رفته و سپس در همان مناطق پایین آمده است.

مسئله دیگری که باید بررسی شود، افت ده درصدی آمار در هر یک از قرن‌های ۸ و ۱۰ است (آمار این دو قرن حدوداً ۱۰ درصد کمتر از قبل و بعدشان است). در قرن ۸ آمار وقوع «ب» در *شمس‌الحساب* و *سمط‌العلی* بسیار پایین است (۹ درصد و ۰ درصد) و *اوراد‌الاحباب* نیز نسبت به آثار قرن‌های قبل و بعدش آمار بالایی ندارد (۳۲ درصد). موضوع *شمس‌الحساب* ریاضی است و فقط ۱۱ فعل امر دارد که ۷ موردش فعل مرکب است (ضرب کن که هفت بار تکرار شده است) و افعال مرکب در این قرن اصولاً فاقد «ب» بوده‌اند. در نتیجه، پایین بودن آمار در این متن، تصادفی است. *سمط‌العلی* هم واجد درجه‌ای از محافظه‌کاری و کهن‌گرایی است؛ و ضمناً این متن فقط ۴ فعل امر دارد که همه آن‌ها فاقد «ب» هستند. در قرن ۱۰ نیز تعداد بسیار پایین افعال امری در همه متن‌ها سبب شده آمار وقوع نیز عددی تقریباً تصادفی را نشان دهد. *مهمان‌نامه بخارا* فقط ۲ فعل امر دارد که هر دو فعل مرکب و فاقد «ب» هستند؛ *ارشاد‌الزراعه* هیچ فعل امری ندارد؛ *کارنامه* فقط ۱ فعل امر دارد که دارای «ب» است؛ *جواهر‌الخبار* فقط یک فعل امر دارد که فاقد «ب» است؛ و *تحفه سامی* فقط ۴

فعل امر دارد که ۲ مورد دارای «ب» و ۲ مورد فاقد آن هستند.

آخرین نکته در تفسیر نمودار ۳ هم این است که افزایش ناگهانی آمار قرن ۱۲ به ۱۳ (۵۰ درصد به ۷۰ درصد) مشکوک است و دقیقاً می‌تواند نشانه غیرواقعی بودن آمار قرن ۱۲ باشد: آثار این قرن، الگوی واقعی زبان نویسنده را منعکس نکرده و محافظه‌کارانه الگوهای قدیم‌تر زبان را ثبت کرده‌اند.

از لحاظ ساختمان فعل نیز الگوهای فعل التزامی در مورد فعل امری هم کم‌وبیش برقرار است. تا قبل از قرن ۱۳ تقریباً تمامی افعال امری مثبت دارای «ب» فعل ساده هستند. هیچ فعل امری پیشوندی دارای «ب» در پیکره حاضر وجود ندارد و از قرن ۴ تا ۱۲ فقط ۵ فعل مرکب دیده می‌شود: **ویران بکن** (قرن ۴)، **دست بدار** (دو نمونه قرن ۵ در متن واحد؛ و یک نمونه قرن ۱۱)، **گردن بزَن** (قرن ۶). در بین این نمونه‌ها هم لااقل «دست بدار» می‌تواند زنجیره «مفعول+فعل ساده» محسوب شود. در قرن ۱۳ و ۱۴ الگوی آماری کاملاً تغییر می‌کند: در قرن ۱۳ از مجموع ۳۰ فعل مرکب امری مثبت، ۱۰ فعل دارای «ب» است (۳۳ درصد)؛ و در قرن ۱۴ از مجموع ۹۸ فعل مرکب امری، ۲۴ فعل دارای «ب» است (۲۴ درصد). جدول ۴ فراوانی افعال مرکب را در آثار این دو قرن نشان می‌دهد. افزایش آمار «ب» در دو اثر آخر (به ترتیب متعلق به دهه ۱۳۶۰ و دهه ۱۳۸۰) کاملاً معنادار است.

جدول ۴: فراوانی افعال مرکب امری در آثار قرن ۱۳ و ۱۴

Table 4: Imperative complex verbs in the texts of 13th and 14th c. (No.)

جدایی نادر...	اجاره‌نشین‌ها	خسی در میقات	انتری که ...	بکی بود و ...	ناصرالدین شاه	تمثیلات	تاریخ کاشان	زهد الاخبار	مسیر طالبی	
۱۴	۸	۱	۱	۰	۰	۱۰	۰	۰	۰	دارای «ب»
۲۱	۳۳	۱	۱۳	۶	۰	۱۹	۱	۰	۰	فاقد «ب»

ازسوی دیگر، آمارهای تحقیق حاضر نشان می‌دهد که در قرن معاصر، ۹۸ درصد از

افعال ساده فارسی در وجه امری مثبت «ب» می‌گیرند. در این قرن، از مجموع ۲۸۹ فعل ساده امری، ۲۸۲ مورد «ب» گرفته‌اند و فقط ۷ مورد نگرفته‌اند: باش (۵ نمونه)، داشته باش، به اسم خودت کن. مشتقات «بودن» تصریف ناقص دارند، «داشتن» به صورت امری حاشیه‌ای (با فعل کمکی) به کار می‌رود و «کردن» در این نمونه شبیه الگوی افعال مرکب رفتار کرده است.

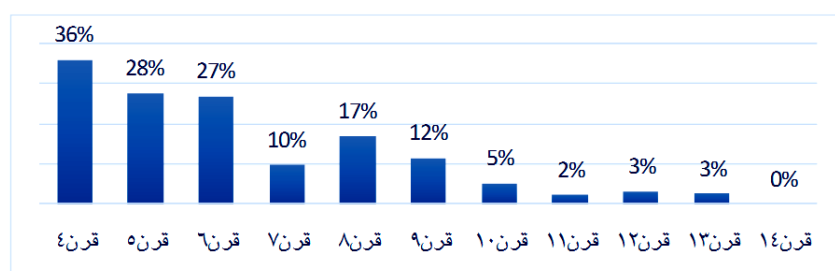
۳-۴. آینده‌نما

در کل پیکره تحقیق حاضر، ۳۷۶۰ مورد وقوع «ب» با فعل زمان حال وجود دارد. از این تعداد، ۲۳۳۷ مورد فعل التزامی، ۸۰۶ مورد فعل امری، و ۵۴۸ مورد افعال دارای خوانش ارجاع به آینده است. نهایتاً ۶۹ فعل باقی می‌ماند که هیچ‌یک از سه خوانش التزامی، امری و آینده را ندارند.

جدول ۵: فراوانی افعال زمان آینده

Table 5: Future verbs (No.)

مجموع	قرن ۱۴	قرن ۱۳	قرن ۱۲	قرن ۱۱	قرن ۱۰	قرن ۹	قرن ۸	قرن ۷	قرن ۶	قرن ۵	قرن ۴	
دارای «ب»	۵۴۸	۰	۴	۵	۳	۱۴	۲۶	۱۰۴	۳۰	۷۹	۱۴۰	۱۴۳
کل افعال	۳۲۲۵	۱۵۶	۱۵۴	۱۶۰	۱۳۵	۲۷۱	۲۲۶	۶۱۴	۳۱۰	۲۹۴	۵۰۷	۳۹۸

نمودار ۴: درصد افعال آینده‌دارای «ب»

Figure 4: Future verbs with 'be-' (%)

کلیت نمودار ۴ کاهش تدریجی وقوع نقش آینده‌نمای «ب» را از قرن ۴ تا ۱۰ نشان می‌دهد. آمارهای قرن ۱۱ تا ۱۳ از لحاظ فراوانی و درصد، آن قدر کم است که چندان قابل‌اعتنا نیست: نمونه‌های معدود «ب» در این آثار می‌تواند بازمانده یک الگوی زبانی در بعضی مناطق/گوش‌ها یا کهن‌گرایی دستوری در چند اثر باشد (مشخصاً ۳ نمونه در تذکره میخانه در قرن ۱۱؛ ۵ نمونه در تاریخ احمدشاهی در قرن ۱۲؛ ۱ نمونه در مسیر طالبی در قرن ۱۳؛ و ۳ نمونه در تاریخ کاشان در قرن ۱۳). از سوی دیگر، در قرن‌های ۸ تا ۱۰ نیز فقط یک اثر در هر قرن وجود دارد که درصد یا لاقل فراوانی قابل‌ملاحظه‌ای از افعال آینده با «ب» دارد (به ترتیب، شمس‌الحساب با ۹۵ نمونه و ۲۲ درصد؛ تاریخ قم با ۱۹ نمونه و ۱۴ درصد؛ ارشادالزراعه با ۱۳ نمونه و ۶ درصد) و در سایر آثار این سه قرن، فراوانی کم‌تر از ۵ نمونه در هر اثر دیده می‌شود (در قرن ۸ یک اثر و در قرن ۱۰ سه اثر اصلاً نمونه‌ای از «ب» با افعال آینده ندارند). در مجموع، نتیجه می‌گیریم از قرن ۸ به بعد، نقش آینده‌نمایی برای «ب» چندان زایا و فعال نبوده و صرفاً در چند اثر مشخص، فعالیت این الگو به صورت طبیعی یا مصنوعی (کهن‌گرایی عامدانه) دیده می‌شود. در مقابل، از قرن ۴ تا ۷ و مخصوصاً ۴ تا ۶ در اغلب آثار، الگوی مورد بحث حضور فعال دارد (و تمام آثار، نمونه‌هایی دارند). در این چهار قرن، بیشترین آمار متعلق به حدودالعالم در قرن ۴ (۷۳ نمونه و ۹۶ درصد) است و کم‌ترین آمار کشف‌الاسرار در قرن ۶ (۲ نمونه و ۳ درصد). از لحاظ ساختمان فعل نیز ۹۹ درصد از افعال آینده دارای «ب» فعل ساده‌اند. در قرن‌های ۴ و ۵ هر کدام یک نمونه و در قرن ۶ سه نمونه (در متن واحد) فعل مرکب دارای «ب» دیده می‌شود که لاقل نمونه قرن ۵ (دست‌بدار) احتمالاً فعل مرکب نیست. در قرن ۴ یک نمونه هم فعل پیشوندی دارای «ب» هست: «اندر بکشد» در حدودالعالم. در پایان به تحلیل ۶۹ فعل دارای «ب» می‌پردازیم که هیچ‌یک از خوانش‌های التزامی، امری و آینده را ندارند. دو صورت عمده از این تعداد، «بباید» (با فراوانی ۴۶ مورد؛ شامل ۴۳ نمونه قرن ۴ تا ۷، و ۳ نمونه قرن‌های ۸، ۱۰ و ۱۳) و «بمی‌باید» (با فراوانی ۲ مورد در قرن‌های ۵ و ۷) است. به نظر می‌رسد گونه رویداد ایستا در فعل «بایستن» باعث شده مشتقات این فعل، نوعی خوانش عام^۱ بگیرند: «یک وضعیت عمومی که در بازه زمانی موردنظر همواره برقرار است». ۲۰ فعل نیز در پیکره وجود دارد که ظاهراً خوانش عادی^۲ دارند و تکرار یک رویداد در زمان حال را بیان می‌کنند. این همان نقشی است که بعدها «می» در زبان فارسی به‌عهده

گرفت. نکته جالب، این است که ۱۷ نمونه از دسته مذکور در متن واحد آمده است (حدوداً/عالم). «بمی‌گردانی» (قرن ۶) نیز خوانش مستمر^۱ دارد.

۵. تفسیر کل‌گرایانه آمارها

نخستین بحث کلی در این بخش، این است که در پیکره حاضر، هیچ شواهدی نداریم که «ب» به فعل متصل نباشد و سازه کاملی بین «ب» و فعل فاصله انداخته باشد. صرفاً شواهد اندکی داریم که یک عنصر تصریفی دیگر (ند، م، می) بین «ب» و ریشه فعل آمده است. از مجموع ۳۷۶۰ مورد وقوع «ب» با فعل زمان حال جمعاً در ۲۵ نمونه چنین آرایشی رخ داده است؛ شامل ۲۰ نمونه عنصر «ن» (۱۵ نمونه با فعل آینده‌نما در قرن‌های ۴، ۵، ۶ و ۹؛ و ۵ نمونه با فعل التزامی در قرن‌های ۵، ۶ و ۹)، ۱ نمونه عنصر «م» (با فعل امری منفی در قرن ۵)، و ۴ نمونه عنصر «می» (در قرن‌های ۵، ۶ و ۷). همچنان‌که از آمارها پیداست، نمونه‌های مورد بحث عمدتاً متعلق به قرن‌های ۴ تا ۷ هستند و فقط ۴ نمونه متعلق به قرن ۹ (متن واحد).

این رفتارهای «ب» نشان می‌دهد که از همان ابتدای دوره فارسی نو، ما با یک عنصر مقید مواجه‌ایم که هیچ‌گاه حضور واژگانی آزاد (مثلاً در نقش قیدی) ندارد. بنابراین، روند دستوری‌شدگی «ب» از قبل از قرن ۴ آغاز شده بوده و تحقیق حاضر طبعاً طیفی از نقش‌های دستوری «ب» را مدنظر قرار داده است. از سوی دیگر، «ب» در بیش از ۹۹ درصد از موارد، در توزیع تکمیلی با سایر عناصر تصریفی است. توجیه تقابل نقشی آن با «می» و توزیع تکمیلی‌شان دشوار نیست: در زمان حال، «ب» به رمزگذاری رویدادهای غیرقطعی که هنوز تحقق‌نیافته‌اند (التزامی، امری و آینده)، اختصاص دارد و «می» از «چندین بار وقوع قطعی رویداد» (خوانش عادی) یا «درحال وقوع بودن آن» (خوانش مستمر) خبر می‌دهد. درمقابل، توجیه توزیع تکمیلی «ب» و «ن» کار ساده‌ای نیست. دست‌کم سه تحلیل در پیشینه تحقیقات وجود دارد:

۱) تحلیل ساختاری که در مشاهدات و توصیفات چون خانلری (۱۳۶۵) ریشه دارد و معتقد است فعل فقط یک جایگاه در اختیار عناصری که به آن منضم می‌شوند (پیشوندهای اشتقاقی و تصریفی، و جزء غیرفعلی فعل مرکب) قرار می‌دهد و دو عنصر نمی‌توانند هم‌زمان

این جایگاه واحد را اشغال کنند (نک: اشاره کوتاه مرادی، ۱۳۹۱: ۱۰۷ به وجود این دیدگاه؛ و توضیح مفیدی، ۱۳۹۵: ۳۷-۳۸). ۲) قائل شدن به نقش تأکیدی برای «ب» در ساخت‌های التزامی و امری و اینکه «جزء نفی فارسی به احتمال زیاد، معنای تأکید را نیز در خود دارد و با کاربرد آن، نیازی به استفاده از «ب» تأکیدی نیست» (نغزگوی کهن، ۱۳۹۲: ۴۶). ۳) بیان علتی نحوی برای عدم باهم‌آیی نقش‌نمای نفی و التزامی در فارسی: «در ساخت سلسله‌مراتبی این زبان، در بندهای غیراخباری، یک گروه قطبی وجود دارد... چنانچه هسته این گروه، دارای مشخصه [-ناتمام] باشد، فعل به صورت التزامی است و نفی یا پیشوند «می» با مشخصه [+ناتمام] نمی‌توانند بر روی فعل ظاهر شوند. اما اگر مشخصه این هسته [-نفی] باشد، دیگر التزامی روی فعل مشخص نمی‌شود» (تحلیل Darzi, 2008، به نقل از مرادی، ۱۳۹۱: ۱۰۱).

در مورد تحلیل ۱ به دو نکته می‌توان توجه کرد: اولاً محدودیت باهم‌آیی «ب» و «ن»، در مورد «همی/می» و «ن» وجود ندارد؛ و ثانیاً به استناد آمارهای مقاله حاضر، محدودیت کاربرد «ب» با افعال مرکب، در دو قرن اخیر کمتر شده است. بر این اساس، اگر کلیت تحلیل ۱ را بپذیریم، سؤال اول این است که چرا «همی/می» از همان آغاز، چنین محدودیتی نداشته است؟ و سؤال دوم این است که اگر «ب» در حال گسترش قلمرو کاربرد خودش در میان افعال مرکب است، آیا این گسترش قلمرو به افعال پیشوندی و منفی نیز خواهد کشید؟ پاسخ سؤال اول، خارج از چارچوب تحقیق حاضر است و در پاسخ به سؤال دوم باید گفت فعلاً هیچ نشانه‌ای از چنین اتفاقی در مورد پیشوند نفی دیده نمی‌شود، ولی نشانه‌های اولیه باهم‌آیی «ب» و پیشوندهای اشتقاقی قابل مشاهده است.

در مورد تحلیل ۲، از دید نگارنده حاضر، «ب» را در فارسی امروز نمی‌توان چیزی جز نشانه وجه به حساب آورد، زیرا در حجم بسیار بالایی از صورت‌های مورد نظر، حضور اجباری دارد. از سوی دیگر، هیچ معیاری در دست نیست که براساس آن بتوان «ب» را در مقاطعی از تاریخ زبان که کمتر از درصد خاصی وقوع داشته، نشانه وجه به حساب نیاورد و هنگامی که درصد وقوع آن از عدد خاصی بالاتر رفته، آن را نشانه وجه دانست. واقعیت رفتاری این عنصر، این است که به تدریج، درصد وقوعش بالا رفته و قلمرو کاربردش گسترش یافته است. در عین حال، در دوره‌هایی که کاربرد یک نشانه دستوری، اختیاری است، می‌توان پذیرفت که حضور نشانه، تأکید بیشتری دربردارد تا غیاب آن؛ ولی استفاده از نشانه

که برای تأکید صورت می‌گیرد نیز متناسب با مقوله دستوری موردنظر خواهد بود (مثلاً «ب» برای التزامی و امری، و «می» برای نمود ناکامل). به بیان دیگر، از دید نگارنده، حتی در دوره‌های اختیاری بودن کاربرد یک عنصر دستوری هم آن عنصر همچنان نشانه مقوله دستوری موردنظر تلقی می‌شود. در مورد تحلیل ۳ نگارنده نظری ندارد، زیرا از ابزارهای نظری‌ای استفاده کرده که نوعاً با روش‌شناسی تحقیق حاضر، متفاوت است.

دومین نکته‌ای که در نگاه کل‌گرایانه به نقش‌های «ب» باید برجسته شود، این است که در هر سه نقش، نمونه‌های وقوع «ب» در قبل از قرن ۱۳ اصولاً افعال ساده‌اند. همچنین در هر دو نقش التزامی و امری – که کاربردشان تا امروز ادامه یافته – در فارسی امروز اولاً تمام افعال ساده عادی (غیرحاشیه‌ای، غیرمنفی، غیر «بودن» و غیرشبییه به افعال مرکب) «ب» را پذیرفته‌اند؛ و ثانیاً افعال مرکب، شروع به پذیرفتن «ب» کرده‌اند. مشاهده شدن یک فعل پیشوندی دارای «ب» در نقش التزامی در یک متن دهه ۱۳۶۰ نیز کاملاً معنادار است و احتمالاً نشان‌دهنده آغاز یک تحول باشد: راه‌یابی «ب» به قلمرو افعال پیشوندی. درکل، مقایسه آمارهای دو نقش التزامی و امری در فارسی امروز می‌تواند جالب باشد. اگر برای نقش التزامی هم فقط افعال مثبت را در نظر بگیریم (تا مبنای یکسانی برای مقایسه با افعال امری داشته باشیم) و ساخت‌های حاشیه‌ای را هم (که نوعاً «ب» نمی‌گیرند) برای هر دو وجه کنار بگذاریم، آمارهای جدول ۶ را خواهیم داشت:

جدول ۶: درصد وقوع «ب» با انواع فعل در قرن ۱۴ (نسبت به کل نمونه‌های همان نوع فعل)

Table 6: The occurrence of 'be-' with different kinds of verbs, compared to all verbs of the same kind (%)

افعال پیشوندی	افعال مرکب	افعال ساده	
۴	۳۳	۸۶	التزامی (مثبت و غیرحاشیه‌ای)
۰	۲۴	۹۸	امری (مثبت و غیرحاشیه‌ای)

داده‌های جدول ۶ نشان می‌دهد که در حوزه افعال ساده، نقش امری «ب» میزان بالاتری از دستوری‌شدگی را نسبت به نقش التزامی «ب» داراست، ولی در حوزه افعال غیرساده، برعکس، نقش التزامی «ب» بیشتر دستوری شده است. از سوی دیگر، اگر آمار وقوع «ب» در

نقش التزامی و امری را در افعال ساده در کل یازده قرن بررسی کنیم، باز هم افعال امری کاملاً جلوتر از افعال التزامی اند:

جدول ۷: درصد وقوع «ب» با افعال ساده مثبت

Table 7: The occurrence of 'be-' with simple positive verbs (%)

قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن	قرن
۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	
۸۰	۶۱	۲۰	۲۰	۵۲	۳۲	۲۴	۲۱	۳۱	۳۰	۳۱	التزامی
۹۸	۸۹	۸۳	۸۹	۶۰	۷۴	۵۸	۶۲	۵۱	۴۰	۷۷	امری

تعمیمی که از جدول ۷ حاصل می‌شود، این است که در قلمرو افعال ساده، دستوری‌شدگی «ب» در نقش امری در فارسی نو همواره کاملاً بیشتر از نقش التزامی بوده است. این تعمیم می‌تواند نشان‌دهنده تقدم زمانی دستوری‌شدگی «ب» در نقش امری (نسبت به التزامی) هم باشد، زیرا صرف‌نظر از آمار غیرقابل‌اتکای قرن ۴ (به‌استناد دلایل پیش‌گفته) در قرن ۵ نیز یک فاصله ده درصدی بین آمار این دو نقش دیده می‌شود و این فاصله در قرن‌های بعدی بسیار بیشتر می‌شود. برای توضیح این پدیده زیاده‌تر شدن فاصله آماری، دو فرضیه وجود دارد: الف) سیر دستوری‌شدگی «ب» در نقش امری واقعاً در این قرن‌ها شتاب بیشتری گرفته است؛ و ب) حجم محافظه‌کاری و کهن‌گرایی دستوری در نقش التزامی همواره بیشتر از نقش امری بوده است. نگارنده فرضیه «ب» را کاملاً ترجیح می‌دهد، زیرا اولاً نوسانات آمار نقش التزامی به‌شدت غیرعادی است و ثانیاً فاصله آماری هجده درصدی در فارسی امروز، تفاوت زیادی با فاصله ده درصدی قرن ۵ ندارد.

از سوی دیگر، در ادامه تحلیل جدول ۶، افعال مرکب در دو قرن اخیر کاملاً بیشتر از افعال پیشوندی، پذیرای «ب» بوده‌اند. دلیل این رفتار را می‌توان ماهیت ساخت‌واژی این دو طبقه از افعال دانست: استقلال واژگانی جزء غیرفعلی (اسم، صفت،...) در افعال مرکب، بیشتر از استقلال واژگانی پیشوند اشتقاقی در افعال پیشوندی است. به بیان دیگر، جزء غیرفعلی می‌تواند حضور واژگانی آزاد هم داشته باشد و در نتیجه، با درج «ب» فاصله نحوی‌اش از جزء فعلی بیشتر شود؛ ولی پیشوند اشتقاقی ماهیتاً عنصری مقید است و فاصله‌گرفتنش از

فعل، دشواری بیشتری دارد (به زبان استعاری، دستور زبان باید «هزینه بیشتری بابت این اتفاق بپردازد»). درعین حال، دومین مسئله‌ای که درخصوص آمار افعال مرکب و پیشوندی در جدول ۶ قابل توجه است، این است که خلاف افعال ساده – که دستوری‌شدگی «ب» در نقش امری بیشتر از التزامی است – در حوزه افعال غیرساده، نقش التزامی کاملاً جلوتر از امری است. نگارنده توضیحی برای این پدیده ندارد.

نهایتاً آخرین نکته برای تکمیل تصویر «ب» در بین افعال غیرساده این است که آمار «ب» در قرن ۱۴ نسبت به قرن ۱۳ افزایش یافته است؛ هم از لحاظ فراوانی، هم درصد، و هم تنوع آثاری که نمونه‌های آن را دربردارند. درعین حال، محدودیت تحقیق حاضر، این است که با استناد به چند اثر مکتوب نمی‌توان قضاوت کرد که آیا در دهه‌های اخیر، وقوع «ب» با افعال غیرساده در حال افزایش بوده است یا نه؟ مثلاً آمار یکپارچه وقوع «ب» در نقش التزامی و امری با افعال مرکب مثبت در انتتری که لوطی‌اش مرده بود (دهه ۱۳۲۰) ۴۱ درصد و در جدایی نادر از سیمین (دهه ۱۳۸۰) ۳۵ درصد است.

درخصوص نقش آینده‌نمای «ب» و نقش‌های نمودی مشابهی که در ۶۹ فعل استثنایی پیش‌گفته (بخش ۴-۳) دیده می‌شود، قاعدتاً دو مسئله را باید مدنظر قرار داد: علت شکل‌گیری و علت ناپدید شدن این نقش‌ها. از آنجایی که بیشترین حجم نمونه‌های موردبحث متعلق به قرن‌های ۴ تا ۶ است، منطقاً شکل‌گیری این نقش‌ها به قبل از قرن ۴ بازمی‌گردد. توجه به شکل‌گیری نقش آینده‌نما کار ساده‌ای است: «ب» در هر سه نقش التزامی، امری و آینده‌نما یک رویداد غیرقطعی و تحقق‌نیافته را رمزگذاری می‌کند. درعین حال، نکته مهم در این بحث، خلأ ساخت‌واژی برای بیان آینده در دوره‌های شکل‌گیری نقش آینده‌نماست. به بیان دقیق‌تر، در فارسی میانه و اوایل دوره نو هنوز کارکرد ارجاع به آینده برای «می» به‌عنوان نشانه نمود ناکامل شکل نگرفته یا تثبیت نشده بود؛ در نتیجه، «ب» در کنار نقش التزامی و امری، نقش آینده‌نما را نیز به‌عهده گرفت. جالب این است که در هر سه قرن ۴، ۵ و ۶ آمار «ب» در نقش آینده‌نما بیشتر از التزامی است. جدول ۸ درصد وقوع «ب» را در این قرن‌ها – که قبلاً در نمودارهای ۱، ۳ و ۴ ارائه شده بود – یکجا نشان می‌دهد:

جدول ۸: درصد وقوع «ب» در قرن‌های ۴ تا ۶
Table 8: The occurrence of 'be-' in 10th to 12th c. (%)

قرن ۶	قرن ۵	قرن ۴	
۳۶	۳۱	۵۲	امری مثبت
۲۷	۲۸	۳۶	آینده
۱۸	۱۹	۱۸	التزامی

با این حال، به‌استناد داده‌های نمودار ۴، از قرن ۷ آمار «ب» در نقش آینده‌نما شروع به کاهش کرد و در قرن ۱۰ اثر چندانی از آن نمانده بود. این قرن‌ها دقیقاً دوره‌ای است که نشانه نمود ناکامل «می» به تدریج، نیاز دست‌نویزان به رمزگذاری ساخت‌واژی ارجاع به آینده را مرتفع و «ب» این نقش را رها کرده است.

از سوی دیگر، از ۶۹ فعل استثنایی مورد بحث، ۵۵ نمونه متعلق به قرن‌های ۴ تا ۶ (همان دوره رواج نقش آینده‌نمای «ب») است. در مورد دو صورت «باید» و «بمی‌باید» که جمعاً ۴۸ نمونه از کل ۶۹ نمونه را تشکیل می‌دهند، تحلیل نغزگوی کهن تحلیل درستی است که معتقد است «حذف «ب» از فعل وجهی «باید» در فارسی امروز نیز می‌تواند به از دست رفتن هرچه بیشتر خصوصیات فعلی آن ربط داشته باشد» (۱۳۹۲: ۴۷). ولی در مورد ۲۱ نمونه باقی‌مانده، از دید نگارنده باید به اتفاقی مشابه آنچه برای نقش آینده‌نمای «ب» رخ داد، قائل شد: با گسترش کاربرد «می» تمام خوانش‌های نمود ناکامل به این عنصر واگذار شد. در عین حال، آنچه از درجه اهمیت این ۲۱ فعل به‌عنوان یک مقوله دستوری شایسته تحلیل می‌کاهد، این واقعیت آماری است که ۱۷ مورد از این افعال در متن واحد آمده است: *حدود العالم* در قرن ۴. قدیم‌ترین نسخه این متن، متعلق به سال ۶۵۶ ق است (حدود سیصد سال پس از تألیف آن در ۳۷۲ ق) و احتمال غیراصیل بودن و تحریف الگوهای دستوری متن نیز وجود دارد.

۶. نتیجه

آمارهای ارائه‌شده در مقاله نشان می‌دهد که در طول دوره فارسی نو، بسامد عنصر تصریفی «ب» در افعال التزامی، بیش از سه برابر شده و در افعال امری مثبت به حدود

دوونیم برابر رسیده است. ازسوی دیگر، در داده‌های پیکره تحقیق حاضر، این عنصر تا قبل از قرن ۱۳ عمدتاً فقط مختص افعال ساده بوده، ولی از اواسط قرن ۱۳ گسترش قلمرو کاربرد آن با افعال مرکب نیز در پیکره دیده می‌شود و در فارسی امروز، حجم قابل‌ملاحظه‌ای از افعال مرکب التزامی و امری هم «ب» می‌گیرند؛ هرچند نشانه قابل‌اعتنایی از حضور آن در قلمرو افعال پیشوندی لااقل در پیکره حاضر دیده نمی‌شود. این واقعیات آماری به این معناست که سیر دستوری‌شدگی «ب» که به‌استناد بسامد قابل‌ملاحظه‌اش در قرن ۴ قاعدتاً از قبل از این قرن آغاز شده بوده، در طول یازده قرن گذشته همواره ادامه یافته و همچنان در حال پیش‌روی است. آنچه مؤید روند جاری پیش‌روی آن است، گسترش قلمرو آن در دو قرن اخیر و مخصوصاً قرن معاصر، و نیز تداوم افزایش بسامدش در دهه‌های اخیر (لااقل در بعضی زمینه‌ها) است. درواقع، عمومیت و اجباری‌بودن که ویژگی‌های بارز ساخت‌واژه تصریفی است، درمورد «ب» طی یک روند تدریجی، همواره بیشتر شده و همچنان درحال افزایش است. به‌بیان دیگر، «ب» عمومیت بیشتری یافته، اجباری‌تر شده، و درنتیجه دستوری‌تر شده است؛ و اگر این عنصر، طبق الگوی دستوری‌شدگی معمول در ساخت‌واژه تصریفی رفتار کند، انتظار می‌رود این روند ادامه یابد.

این نتیجه‌گیری در راستای بحث لازار (۱۳۸۴) درخصوص اختیاری بودن «ب» در کاربرد با بعضی افعال پیشوندی و مرکب است. وی مشخصاً تناوب‌های «کار کنم/کار بکنم» و «کار کن/کار بکن» را مثال زده و افعال پیشوندی‌ای مانند «فرورفتن، فرارسیدن، فراگرفتن» را نیز در همین فهرست گذاشته است (۱۳۸۴: ۱۷۶، ۱۷۸، ۳۲۴-۳۲۶). درواقع، وجود تناوب حضور یا غیاب «ب» - مخصوصاً در گونه گفتاری (که لازار نیز به آن اشاره کرده) - دقیقاً نشان‌دهنده این است که یک تحول دستوری در جریان است. با توجه به غیاب معمول «ب» در چنین مواردی در گونه نوشتاری (گونه معمولاً محافظه‌کار) و حضور اختیاری آن در گونه گفتاری (گونه معمولاً پیش‌رو) منطقاً می‌توان نتیجه گرفت که تحول دستوری مذکور، درجهت اجباری‌تر شدن «ب» و دستوری‌تر شدن آن است.

۷. پی‌نوشت‌ها

1. mood
2. modality

3. modal verbs
4. realis
5. irrealis

۶. بهار هم به این ویژگی نثرهای علمی اشاره کرده است: «کتب علمی در این ادوار [قرن ۶] و ادوار بعد به زبان قدیم و به سبک کهنه نوشته می‌شده است» (۱۳۷۳: ۳۹۰/۲) و «تا دیری یعنی تا قرن ششم و اوایل قرن هفتم نیز کتاب‌هایی در علوم به دست می‌آید که به شیوه قدیم تألیف و تحریر شده است» (همان: ۱۵۹/۲).

۷. بررسی آثاری در قرن ۱۱ و ۱۲ که فاصله کمتری با گونه گفتاری روزگارشان داشته باشند، در مطالعات آتی می‌تواند روشنگر زوایایی از سیر تدریجی تحول دستوری در این دو قرن باشد. *روزنامه میرزا محمد در پیکره تحقیق حاضر*، نمونه خوبی از این گونه آثار است.

8. generic
9. habitual
10. progressive

۸. منابع

- احمدی گیوی، ح. (۱۳۸۰). *دستور تاریخی فعل*. تهران: قطره.
- اکبری، م.، و ولی‌پور، م. (۱۳۹۵). نقد و تحلیل انواع وجه فعلی در فارسی. *ادب فارسی*، ۱۷، ۱۵-۱.
- بهار، م.ت. (۱۳۷۳). *سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی*. تهران: امیرکبیر.
- رضایتی کیشه‌خاله، م.، و ابراهیمی دینانی، آ. (۱۳۹۵). فعل آینده در زبان‌ها و گویش‌های ایرانی. *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، ۱، ۷-۲۶.
- غلامرضایی، م. (۱۳۷۷). *سبک‌شناسی شعر پارسی از رودکی تا شاملو*. تهران: جامی.
- غلامرضایی، م. (۱۳۹۴). *سبک‌شناسی نثر پارسی از قرن چهارم تا قرن چهاردهم*. تهران: سمت.
- علیائی مقدم، م. (۱۳۹۲). مسئله کهنه‌گرایی در فرهنگ‌نویسی تاریخی فارسی. *فرهنگ‌نویسی (ویژه‌نامه نامه فرهنگستان)*، ۵ و ۶، ۱۰۵-۱۱۸.
- لازار، ژ. (۱۳۸۴). *دستور زبان فارسی معاصر*. ترجمه م. بحرینی. تهران: هرمس.
- ماهوتیان، ش. (۱۳۷۸). *دستور زبان فارسی از دیدگاه رده‌شناسی*. ترجمه م. سمائی. تهران: نشر مرکز.

- مرادی، ر. (۱۳۹۱). تعامل پیشوند التزامی با پیشوند نفی در کردی سورانی. پژوهش‌های زبانی، ۱، ۹۹-۱۱۶.
- مستعلی پارسا، غ. (۱۳۹۵). نقد و بررسی سبک‌شناسانه شعر دوره بازگشت. متن‌پژوهی ادبی، ۶۸، ۷-۳۹.
- مظاهری، ج.، هاشمی، م.، و متولی، م. (۱۳۸۳). بررسی و تحلیل وجه التزامی در دستورزبان فارسی. مجله دانشکده ادبیات دانشگاه اصفهان، ۳۸، ۹۵-۱۰۸.
- مفیدی، ر. (۱۳۹۵). شکل‌گیری ساخت‌واژه نمود و وجه در فارسی نو. دستور (ویژه‌نامه نامه فرهنگستان)، ۱۲، ۳-۶۸.
- ناتل خانلری، پ. (۱۳۶۲). دستور زبان فارسی. تهران: توس.
- ناتل خانلری، پ. (۱۳۶۵). تاریخ زبان فارسی. تهران: فردوس.
- نغزگوی کهن، م. (۱۳۹۲). تغییرات نقشی بـ در فارسی نو از منظر دستوری‌شدگی. مجموعه مقالات نخستین همایش ملی بررسی واژه‌بست در زبان‌های ایرانی (صص ۳۷-۵۹). تهران: نویسه.

References

- Ahmadi Givi, H. (2001). *Historical grammar of verb*. Tehran: Ghatreh. [In Persian].
- Akbari, M. & Valipur, M. (2016). A critical analysis of the verbal moods in Persian language. *Persian Literature*. 17: 1-15. [In Persian].
- Bahar, M. T. (1994). *Stylistics, or the history of development of Persian prose*. Tehran: Amir-Kabir. 7th reprint. [In Persian].
- Bybee, J. L. (1985). *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Bybee, J., R. Perkins & Pagliuca, W. (1994). *The evolution of grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Chambers, J. K., & Trudgill, P. (2004). *Dialectology*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.

- Darzi, A. (2008). Subjunctive-negation interaction in Persian. *Proceedings of the 18th International Congress of Linguists*, Korea University, Seoul. 1684-1695.
- Darzi, A. & Kwak .S. (2015). Syntax and semantics of subjunctive clauses in Persian. *Lingua*. 153:1-13.
- De Haan, F. (2011). Typology, tense, aspect and modality systems. In Song, J. J., *The oxford handbook of linguistic typology*. Oxford: Oxford University Press. 445-464.
- Gholamrezaei, M. (1998). *Stylistics of persian poetry from Rudaki to Shamlu*. Tehran: Jami. [In Persian].
- Gholamrezaei, M. (2015). *Stylistics of persian prose from 10th to 20th century*. Tehran: SAMT. [In Persian].
- Ilkhanipour, N. (2017). On subjunctive clauses and irrealis mood in Persian. *Canadian Journal of Linguistics*. 63(1):100-111.
- Lazard, G. (2005). *Grammar of contemporary Persian*, translated by M. Bahreyni. Tehran: Hermes. [In Persian].
- Mahootian, Sh. (1999). *Persian grammar :A typological perspective*, translated by M. Samaei. Tehran: Nashre Markaz. [In Persian].
- Mastali Parsa, Gh. (2016). A critical analysis of the poetic style of the restoration period. *Literary Text Research*. 68: 7-39. [In Persian].
- Mazaheri, J., Hashemi, M.& Motavalli, M. (2004). An analysis of subjunctive mood the grammar of Persian. *Journal of The Faculty of Letters and Humanities*. 38: 95-108. [In Persian].
- Mofidi, R. (2017). The development of aspect and mood morphology in contemporary Persian: *Dastour*(Journal of the Academy of Persian Language & Literature). 12: 3-68. [In Persian].
- Moradi, R. (2012). Subjunctive-negation interaction in Sorani Kurdish. *Journal of Language Research*. 1: 99-116. [In Persian].
- Naghzguy Kohan, M. (2013). Functional changes of *be-* in contemporary Persian

in a grammaticalization perspective. *Proceedings of the First National Conference on the Study of Clitics in Iranian Languages*. Tehran: Neviseh. 37-59. [In Persian].

- Natel Khanlari, P. (1983). *Persian grammar*. Tehran: Tus. [In Persian].
- Natel Khanlari, P. (1986). *The history of Persian*. Tehran: Ferdows. [In Persian].
- Olyai Moghaddam, M. (2013). The question of archaism in Persian historical lexicography. *Lexicography*. 5&6: 105-118. [In Persian].
- Palmer, F. R. (2001). *Mood and modality*. 2nded. Cambridge: Cambridge University Press.
- Portner, P. (2018). *Mood*. Oxford: Oxford University Press.
- Rezaayati Kishekhaleh, M. & Ebrahimi-Dinani, A. (2016). The future tense of the verbs in Iranian languages and dialects. *Persian Language and Iranian Dialects*. 1: 7-26. [In Persian].
- Timberlake, A. (2007). Aspect, tense, mood. In Shopen, T. (ed), *language typology and syntactic description. Volume III: Grammatical Categories and the Lexicon*. 2nded. Cambridge: Cambridge University Press.
- Velupillai, V. (2012). *An introduction to linguistic typology*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Wardhaugh, R. & Fuller, J. M. (2014). *An introduction to sociolinguistics*. 7thed. Wiley-Blackwell.